

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МОДИФІКАЦІЇ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ
ЛІНИ КОСТЕНКО)**

У статті описано основні типи трансформації та модифікації фразеологічних одиниць у художніх текстах. Проаналізовано особливості цих перетворень сталих зворотів, їхній експресивний потенціал та стилістичні функції в романах у віршах Ліни Костенко «Берестечко» та «Маруся Чурай».

Ключові слова: фразеологія, фразеологічний зворот, трансформації, модифікації, структурно-функційні особливості.

В статье описаны основные типы трансформации и модификации фразеологических единиц в художественных текстах. Проанализированы особенности этих превращений устойчивых выражений, их экспрессивный потенциал и стилистические функции в романах в стихах Лины Костенко «Берестечко» и «Маруся Чурай».

Ключевые слова: фразеология, фразеологический оборот, трансформации, модификации, структурно-функциональные особенности.

The urgency of the work is to study the phraseology of the language, which is a unique phenomenon, which reflects all the peculiarities of the identity of the culture of the people and the national character. This system is in constant motion, the study of which does not lose its importance.

The purpose of our scientific research is to investigate the structural and functional peculiarities of phraseologisms in the language of poetic work on the example of novels in verses by Lina Kostenko «Berestechko» (1999) and «Marusya Churai» (1979); to find out the features of transformation and modification of phraseological units.

The main tasks of the work are to analyze the peculiarities of these transformations of constant turns, their expressive potential and stylistic functions in novels in verses by Lina Kostenko «Berestechko» and «Marusya Churai».

So, by modifying the form of a stable turn, the author seeks to destroy the stereotypical perception of phraseology, overcome the abstraction, update and expand the microform, and give phraseologism a bright stylistic color. Thanks to the creative rethinking of phraseologisms, aimed at creating an artistic effect, Lina Kostenko strengthens their expressiveness through qualitative changes of the standing turn,

which extends the boundaries of individual author's thoughts, gives the expression of emotion, makes it more prominent.

The prospect of further research in the field of transformation and modification of phraseological units is formed by the constant development of linguistic style and the emergence of new trends and methods for studying literary and artistic works. In subsequent studies, contemporary writers will be more appropriate on this topic.

Key words: phraseology, phraseological reversal, transformation, modification, structural-functional peculiarities.

Сучасний етап розвитку лінгвостилістики відзначено новими напрямками й методами дослідження літературно-художнього твору. Одиниці мови, виформовуючи семантику тексту, перебувають у постійному взаємозв'язку, саме так їх і потрібно вивчати, бо лише комплексний підхід до аналізу художнього тексту дає змогу зрозуміти глибину та образність думки.

За допомогою фонетичних, морфемних, лексичних, синтаксичних засобів досягається єдність теми та образність думки. Чітку інформаційну виразність, експресивність, емоційність отримують унаслідок використання фразеологічних мовних засобів. Адже фразеологія будь-якої мови є тим унікальним явищем, у якому відбито всі особливості самобутності культури народу й національного характеру.

Кардинальні зміни в суспільному житті, потреба в номінації нових понять і явищ, посилення експресивних функцій мови сприяли індивідуально-авторському переосмисленню фразеологічного матеріалу. Сучасні митці слова не обмежуються використанням уже готових мовних зворотів, які колись виникли завдяки асоціативно-образному переосмисленню тієї чи тієї дискурсивно-прагматичної ситуації і прийшли до нас як відбиття певних національних реалій. Фразеологічні одиниці в художньому творі нерідко зазнають певних перетворень: модифікацій і трансформацій – і тоді вони вже здатні самотійно породжувати нові смисли, які формують когнітивно-прагматичну архітектуру відповідного тексту [27, с. 57].

Саме на ці одиниці ми й звернули увагу під час аналізу сучасного художнього тексту. На потребі вивчення фразеологічних мовних засобів у художньому мовленні

наголошують у своїх працях Н. Бойко [3], В. Кухаренко [18], В. Телія [23] та ін. Багатоаспектність і складність проблеми вживання фразеологічних мовних засобів у художньому тексті зумовили її аналіз у різних аспектах: лінгвістичний аспект вивчення фразеологічних одиниць у художньому тексті (В. Виноградов [6], А. Григораш [8], Л. Щербачук [30] та ін.); емоційність, образність, експресія мови (В. Виноградов [6], С. Коновець [15], Л. Скрипник [22] та ін.); стилістичні аспекти дослідження фразеологічних мовних засобів (Н. Тимошук [24], І. Чобот [26], С. Цюра [27], Л. Щербачук [30]).

У статті ставимо за мету дослідити структурно-функційні особливості фразеологізмів в мові поетичного твору на прикладі романів у віршах Ліни Костенко «Берестечко» (1999) і «Маруся Чурай» (1979); з'ясувати особливості трансформації і модифікації фразеологічних одиниць.

Дослідженню мовної палітри художніх творів поетеси присвячено праці В. Брюховецького [5], С. Барабаш [2], Н. Забужко [11], Л. Красної [17], О. Ковалевського [13], у яких проаналізовано особливості художнього мислення, експресивність поетики, але майже зовсім не досліджено ті мовні засоби, які, власне, і роблять її творчість своєрідною, неповторною. Мовознавчі праці, що стосуються переважно ономастики творів Ліни Костенко (Ю. Карпенко [12], М. Мельник [12]), синтаксичної манери письменниці (Т. Шевченко [29]), частково стилістичних особливостей (А. Сафонова [21]) тощо, не цілком задовольняють сучасні потреби розуміння художнього мислення Ліни Костенко. Отже, актуальність дослідження зумовлено потребою вивчення в сучасній лінгвістиці мовних стратегій художньої літератури, зокрема фразеологічної системи творів Ліни Костенко.

Сучасні дослідники по-різному трактують фразеологічну одиницю, виділяючи як критерії визначення фразеологізму відтворюваність, стійкість, цілісність значення (ідіоматичність) (А. Коваль) [14], окремооформленість (М. Шанський [28]), відповідність структури сурядним і підрядним поєднанням предикативного й непередикативного характеру (В. Жуков [10]),

здатність поєднуватися із словом (В. Жуков [10]), належність до номінативного інвентаря мови й відсутність об'єктивної модальності поза текстом (В. Телія [23]), співвіднесення з певною частиною мови (П. Єрченко [9]), асиметрію плану змісту і плану вираження, здатність виражати культурно-історичний сенс (Н. Алефіренко [1]), метафоричність, неперекладність на іншу мову (Н. Комлев [16]) тощо.

Отже, під фразеологічною одиницею (далі ФО) трактуємо відтворюване ідіоматичне утворення, побудоване за моделлю словосполучення або речення, а в семантичному і граматичному відношенні таке, що співвідноситься зазвичай із словом та володіє образністю, оцінністю й експресивністю.

Фразеологізм – це досить стійке утворення, і трансформаційний потенціал ФО залежить від здатностей асоціативного мовомислення й дискурсивно-прагматичних інтенцій автора. Характер трансформації тієї або тієї ФО в художньому тексті, на думку А. Молоткова, зумовлений законами комбінаторики мовних знаків [19, с. 105]. Трансформаційний потенціал ФО приголомшує своїм різноманіттям: через асиметричність структури знаків непрямопохідної номінації ФО виражає більше додаткових смислів, ніж передбачено його безпосередньою (первинною) денотативною віднесеністю.

Уживання в поетичному тексті фразем як експресивних одиниць стає засобом стилістичного увиразнення поетичного мовлення, адже, на думку С. Гаспаряна, для фразеологізмів характерною є «ціла низка властивостей, завдяки яким вони є одним з найяскравіших художньо-образних засобів мови» [7, с. 52]. Творча трансформація фразеологізмів завжди зумовлена конкретними стилістичними завданнями. Під трансформацією О. Пономарів тлумачить видозміну стійких словосполучень з певною стилістичною настановою, характерними особливостями видозміни фразеологізмів науковець вважає збереження їх внутрішньої форми, відносну стійкість та нарізнооформленість [20, с. 127]. Саме збереження внутрішньої форми дає змогу оновлювати фразеологічний образ, стертий

унаслідок частого вживання. Л. Щербачук виділяє дві основні групи трансформацій фразеологічних одиниць: семантичну та структурно-семантичну. Однією з визначальних ознак фразеологічних одиниць є семантична стійкість – ознака відносна. Завдяки майстерному введенню фразеологічних одиниць у певний контекст їхня семантика зазнає оновлення й переосмислення. Семантичні обігрування потенційних лексичних значень компонентів фразеологічних одиниць у спеціально створених ситуативних контекстуальних умовах спричинене також облігаторною структурною ознакою фразеологізму – нарізнооформленістю. У художніх текстах виявляються два типи семантичних трансформацій: власне семантичні та явище подвійної актуалізації. Науковець зауважує, що серед власне семантичних трансформацій ФО наявні: 1) фразеологічні одиниці, що розширюють свою семантику за рахунок розширення сполучних здатностей; 2) ФО, які в певних контекстуальних умовах змінюють фразеологічне значення [30, с. 10].

Розглянемо найуживаніші види трансформацій фразеологічних одиниць, що функціонують у художньому мовленні. Семантичні модифікації полягають у розширенні значення фразеологізму, підкресленні його особливих відтінків, або в заміні одного значення іншим, наприклад: *Мені без неї білий світ глевкий. / Ото за те й судити мене треба* (2) (пор.: *світ (білий) закрився (замкнувся)* – втратити інтерес, стати байдужим до життя [25]); *Зелений кінь з полив'яної кахлі / копитом б'є у скроню самоти* (1) (пор.: *зелений змії – горілка; напиться до зеленого змія* – до нестями сп'яніти [25]).

Одним з основних прийомів структурно-семантичної трансформації в художній мові є поширення традиційних сполук слів, тобто введення до їхнього складу нового компонента, що конкретизує інформацію, наближаючи її до тієї ситуації, у зв'язку з якою він уживається, наприклад: – *Та я не те що там підніжком – я чортом, дідьком підпишусь!* (1) (пор.: *підписуватися під чим* – охоче й повністю погоджуватися із чим-небудь, виявляти свою повну згоду [25]); *О, той не стане*

політикувати / і під мечем не всидить, як Дамокл (1) (пор.: *Дамоклів меч* – вислів, що означає постійну небезпеку (з давньогрецької легенди про Дамокла, над яким під час бенкету повісили на волосині гострий меч [25])). Стилiстично задане відхилення від усталеної норми освіжує структуру й семантику ФО, зберігаючи внутрішню форму фразеологічного образу.

Наступним продуктивним способом творення нових експресивних виразів є okazіональне скорочення компонентного складу стійких сполучень слів. Мовознавчу основу скорочення становить перерозподіл семантики всієї стійкої сполуки на окремі її компоненти, наприклад: *чим би дитя не тішилось* (скорочено від *чим би дитя не тішилось, аби не плакало* – прислів'я застосовується в основному до дорослих людей, коли вони захоплені якимись дурущами, які інші вважають дитячою забавкою).

Контамінація – ще один з прийомів трансформації стійких сполук слів, суть якого полягає в поєднанні двох чи кількох стійких сполук слів на основі значеннєвої, граматичної та функціональної спільності або без будь-якої спільності, що спричиняє утворення індивідуально-авторського сполучення слів. Найпоширенішим типом фразеологічної контамінації в мові поезії є поєднання, зумовлене семантичною тотожністю стійких сполучень слів. Наприклад: *І судний грім моїх морських походів / ще й досі чують Кафа і Стамбул* (1) (поєднання двох фразеологічних зворотів: *судний день* (здійснення найвищої справедливості [25]) і *грянув грім* (щось сталося, відбулася певна подія [25]); *Чужа душа – то тихе море сліз. / Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна* (2) (поєднання трьох фразеологічних зворотів: *чужа душа – темний ліс, заливатися сльозами* (безутішно плакати [25]) і *плювати в душу* (виявляти зневагу, що зачіпає найдорожче, заповітне [25])).

Отже, під семантичною трансформацією трактуємо зміну семантичної структури фразеологізму внаслідок розширення його здатностей сполучатися з іншими словами, а також зміну значення сталого звороту в певних контекстуальних умовах. До варіантів структурно-семантичних видозмін ФО традиційно

уналежнюють заміну одного або кількох компонентів, розширення чи скорочення компонентного складу сталого звороту, контамінацію.

Фразеологічні модифікації є okazіональними перетвореннями семантики чи структури ФО, що автор застосовує з певною інтенцією, для синтаксичної інтеграції сталого звороту в реченні. Семантичні модифікації полягають у розширенні значення фразеологізму, підкресленні його особливих відтінків, або в заміні одного значення іншим. Наприклад: *Отаман Гук, що так гукає ловко, / Уже їм з валу **гне сухого вовка*** (2) (пор.: *плести смаленого дуба* – казати щось нерозумне, безглузде, дурниці, нісенітниці, обдурюючи кого-небудь [25]; *гнути* – спрямовувати розмову, дію до певної мети [25]); *Була чорнява та білява, / **смалив до двох, То й попалив халяви*** (2) (значення фразеологізму *смалити халявки* – залицятися до кого-небудь [25]; лексема *попалив* на рівні підтексту характеризує наслідок залицання [25]). ФО, утілені в неповторних контекстах, зазнають модифікації, що сприяє увиразненню семантики, переосмисленню та конкретизації значення. На думку Г. Бюргер, модифікації фразеологічних одиниць – це креативні зміни в складі ФО, що не відповідають формі, зафіксованій у словнику, та зумовлені метою певного контексту [4, с. 10].

Для створення додаткової виразності, своєрідної гри семантичних планів Ліна Костенко вдається до розширення меж фразеологічних зворотів та до різних типів трансформацій сталих словосполук. Найпродуктивніше в аналізованих творах використано заміни одного або кількох компонентів: *А зустріну де, – так наче **вдарить блискавкою в душу*** (2) (пор.: *як (мов, наче) грім ударив (з неба)* – щось несподівано, раптово прозвучало, пролунало, трапилось тощо [25]); *Ні, не був я в кайданах. Мені тільки **надборкали крила*** (2) (пор.: *підрізати (підтяти) крила* – позбавити кого-небудь змоги здійснювати щось [25]).

Послідовно поетеса використовує з певною стилістичною метою і розширення компонентного складу сталого звороту: *Він*

за два дні *мінєє три личини, / та ще й четверту має про запас* (2) (пор.: *мінати личину (шкіру)* – приховувати своє справжнє обличчя, інакше себе поводити й набувати іншого вигляду; маскуватися, пристосовуватися [25]); *Але якщо вже стрибати в гречку, / то хай би в гречці хоч добрий грек!* (1) (пор.: *стрибати (скакати) в гречку* – зраджувати, порушувати вірність у коханні, в подружньому житті [25]); *Але ж подумай, щастя йде у руки / Невже від себе щастя одіпхнеш?!* (2) (пор.: *йде в руки* – що-небудь дістається дуже легко, без будь-яких зусиль [25]).

Скорочення компонентного складу сталого звороту: *Хіба їй що? Вона іще й зраділа – / де двоє б'ються, третьому хосен* (1) (пор.: *де двоє б'ються, третій крисані підбирає* – коли двоє б'ються, радіє (дістає вигоду) третій [25]); *Козацька жінка з гордими очима – / вона як крила в мене за плечима* (1) (пор.: *відчувати крила за плечима* – бути сповненим натхнення, душевного піднесення, сили [25]) – робить його зміст виразнішим, колоритнішим.

Натрапляємо в аналізованих творах і на контамінацію ФО, хоч вона представлена поодинокими прикладами: *А правда, пане, слово більмувате. / Воно не бачить, хто його сказав* (1) (поєднання двох фразеологічних зворотів: *мов більмо на оці* (перепона, перешкода, завада [25]) і *кидатися словами* (безвідповідально, необдуманно говорити [25]) – фразеологічне словосполучення *слово більмувате, воно не бачить, хто його сказав* має значення, що правда в усіх вимірюється власним світоглядом, власною душею, і тому вона для кожного є різною [25]); – *Гострила вуха темрява* (2) (пор.: *гострити зуби (ніж, очі, язик)* – задумувати що-небудь проти когось, гніватися, злоститися на кого-небудь, прагнути зробити неприємність кому-небудь [25] та *насторожувати вуха* – уважно слухати, ловити кожне слово (довірливо, втрачаючи пильність [25])).

Модифіковані фразеологізми в аналізованому матеріалі також дуже колоритні, вони увиразнюють індивідуально-авторське мовлення, надають йому експресивності. Наприклад: *Бо не з того заліза мене лито / і не в тому гартовано вогні* (1) (пор.: *не з того тіста [зліплений]* – особливий, зовсім інший;

відрізняється від когось поглядами, вдачею, становищем [25]); *Знайшов собі ти дівчину до пари, а я ускочив під дурного греблю* (2) (пор.: *вскочити (встряти) в халепу* – потрапити в неприємну ситуацію, зробивши щось необдумане, допустивши якусь помилку тощо; завдати собі клопоту [25]); *Душа ж і так стоїть на перехресті / усіх обманів, підступів і зрад* (1) (пор.: *бути на роздоріжжі (на розпутьті)* – вагатися, сумніватися, бути в стані нерішучості, важких роздумів, вагань [25]). Модифікуючи форму стійкого звороту, авторка прагне зруйнувати стереотипне сприйняття фразеологізму, подолати абстрактність, оновити й розширити мікрообраз, надати фразеологізмові яскравого стилістичного забарвлення.

Отже, завдяки творчому переосмисленню фразеологізмів, спрямованому на створення художнього ефекту, Ліна Костенко підсилює їхню виразність через якісні зміни усталеного звороту, що розширює межі індивідуально-авторської думки, надає виразу епатажності, робить його помітнішим. Перспективу подальших досліджень убачаємо в поглибленому вивченні окремих фразеологічних мікросистем у творчості Ліни Костенко.

Бібліографічні посилання

1. **Алефиренко Н. Ф.** Фразеология в системе современного русского языка. Волгоград : Перемена, 1999. 149 с.
2. **Барабаш С. В.** Поетична історіософія Ліни Костенко: безсмертя Духу. Кіровоград, 2003. 96 с.
3. **Бойко Н. І.** Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2006. 20 с.
4. **Бойченко Н. О.** Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 19 с.
5. **Брюховецький В. С.** Ліна Костенко: нарис творчості. Київ, 1990. 272 с.
6. **Виноградов В. В.** Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и лексикография. Москва : Наука, 1977. 312 с.

7. **Гаспарян С. К., Князян С. К.** К вопросу об изучении индивидуального стиля автора. *Филологические науки*. 2004. Вип. 4. С. 50–57.
8. **Григораш А. М.** Розширення складу фразеологічних одиниць як засіб творчого використання сталих словосполучень. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 1998. С. 60–64.
9. **Єрченко П. Г.** Класифікація фразеологічних одиниць. *Іноземна філологія*. 1994. Вип. 4. С. 8–12.
10. **Жуков В. П.** Русская фразеология. Москва : Высшая школа, 2006. 408 с.
11. **Забужко Н. Я.** Вивчення романів Ліни Костенко. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 12. С. 11–22.
12. **Карпенко Ю. О., Мельник М. Р.** Літературна ономастика Ліни Костенко. Одеса : Астропринт, 2004. 216 с.
13. **Ковалевський О. В.** Ліна Костенко: нарис творчо-світоглядної біографії. Харків : Прапор, 2004. 192 с.
14. **Коваль А. П., Коптілов В. В.** Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ : Вища школа, 1975. 335 с.
15. **Коновець С. П.** Комунікативно-прагматичні особливості актуалізації фразеологізмів у дискурсі сучасної преси : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05. Київ, 2002. 167 с.
16. **Комлев Н. Г.** О культурном компоненте лексического значения. *Вестник МГУ. Филология*. 1966. № 5. С. 15–27.
17. **Краснова Л. В.** Поезія Ліни Костенко. Дрогобич : Коло, 2001. 85 с.
18. **Кухаренко В. А.** Інтерпретація тексту. Вінниця : Нова Книга, 2004. 272 с.
19. **Молотков А. И.** Основы фразеологии русского языка. Ленинград : Наука, 1977. 283 с.
20. **Пономарів О. Д.** Стилїстика сучасної української мови. Київ : Либідь, 1992. 248 с.
21. **Сафонова А. В.** Особливості поетичного стилю Ліни Костенко. *Дивослово*. 2002. № 3. С. 30–32.
22. **Скрипник Л. Г.** Фразеологія української мови. Київ : Наук. думка, 1973. 280 с.

23. **Телия В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 284 с.
24. **Тимошук Н. П.** Функціонування фразеологізмів у романах Йозефа Рота : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Львів, 2005. 19 с.
25. **Фразеологічний** словник української мови / укл. : Білоноженко В. М. та ін. Київ : Наук. думка, 1999. 984 с. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Bilonozenko_Vira/Frazeolohichnyi_slovnyk_ukrainskoi_movy (дата звернення: 02.02.2019).
26. **Чобот І. П.** Категорія оцінки та засоби її вираження у текстах публіцистичного стилю. *Східнослов'янська філологія. Здобутки та перспективи* : зб. матеріалів всеукр. студ. наук. конференції. Кривий Ріг, 2002. С. 191–195.
27. **Цюра С. В.** Структурно-семантические и функциональные особенности образных сравнений. *Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки*. Черкаси : ЧНУ, 1997. Вип. 3. С. 56–63.
28. **Шанский Н. М.** Фразеология современного русского языка. Москва : Высшая школа, 1985. 231 с.
29. **Шевченко Т. В.** Функціонально-стильовий потенціал парцелятів у художньо-поетичному мовленні Ліни Костенко. *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2006. С. 296–301.
30. **Щербачук Л. Ф.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів Олеся Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпро, 2000. 20 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Костенко Л.** Берестечко. URL : http://www.ereading.club/bookreader.php/1000109/Kostenko_Lina_Berestechko.html. (дата звернення: 12.01.2019).
2. **Костенко Л.** Маруся Чурай. URL : http://www.ereading.club/bookreader.php/1000278/Kostenko_Lina_Marusya_Churay.html. (дата звернення: 12.01.2019).